

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Katolická teologická fakulta

Radka Těšínská Lomičková

**Znaková řeč v cisterciáckých
a benediktinských klášterech ve středověku**

Cistercian and Benedictine Sign Language
in the Middle Age

Autoreferát disertační práce

Praha 2014

1. Uvedení do tématu znakové řeči a současný stav bádání

Znaková řeč v kláštorech sloužila ke sdělení neodkladných jednoduchých zpráv i na takových místech, kde mělo panovat naprosté ticho. Nejedná se tedy o žádnou novinku, znaky jsou stejně staré jako požadavek ticha. Z počátku šlo jen o pár zvukových znaků, často jen poklepnutí, které např. ukončovalo modlitby. V první polovině 10. století přicházejí v souvislosti s clunyjským hnutím na scénu promyšlená vizuální gesta (*signa loquendi*), jež můžeme označit za znakovou řeč. Od té doby se znaky rozvíjely, byly propracovávány a dokonce sepisovány do jednoduchých slovníků, tzv. katalogů znakové řeči. Zde zpravidla figuroval stručný popis, jak se který předmět, osoba nebo jiné popisované slovo vyjádří pomocí znaku. Tyto znaky se museli novicové naučit používat, neboť, jak uvádí řada konstitucí, až se stanou mnichy, budou na ně odkázání v řadě situací. Jednalo se o zhruba 150 slov, která popisovala klášterní svět. Pokud se poskládalo několik takovýchto znaků za sebou, vznikla jednoduchá zpráva, jež mohla být předána i v místech, kde mělo být zachovááno *silencium* a hovor nebyl možný. Smyslem znakové řeči však nebylo poskytnout mnichům techniku mlčenlivé konverzace, která nahradí mluvenou řeč. Znaky měly naopak umožnit jen sdělení jednodušší zprávy a také omezit neřesti, které plynou z používání jazyka.

Spolu s clunijskou reformou se z Burgundska začaly v 11. století šířit do jiných evropských klášterů i znaky. Další a další katalogy sepisovali nejen černí a šedí mniši, ale i řády, od kterých bychom to nečekali, např. premonstráti nebo augustiniáni kanovníci. Tedy taková řeholní

společenství, jež nebyla kontemplativní a požadavek silencia postrádal onu striktní a přísnou povahu reformou ovlivněných komunit mnichů. Reformní 12. století však nenechávalo nikoho na pochybách o důležitosti ticha a tedy i znaků na cestě ke spáse. V této době přebírají znaky do svého základního vybavení i cisterciáci a dále je rozvíjejí. Ačkoliv se dochovala řada středověkých rukopisů cisterciáckých katalogů znakové řeči, nepodařilo se jim vzbudit adekvátní pozornost historiků a dokonce ani lingvistů či filologů, aby se jimi začali ve větší míře zabývat, nebo se o ně zajímali minimálně tak, jako o benediktinské katalogy.

To byl hlavní důvod vzniku této disertační práce. Tedy takřka nulový zájem historiků v českých zemích o problematiku znakové řeči a malá pozornost věnovaná dosud tomuto aspektu dějin cisterciáckého řádu v zahraničním bádání. Benediktinské katalogy však již zaujaly své pevné místo v zorném poli některých badatelů. Pokud na jedné straně pláče nad malým množstvím pramenů ke každodenním dějinám středověkých klášterů a na straně druhé necháme ladem ležet prameny, které se i v českých kláštorech nacházejí, měli bychom si přestat stěžovat. Vyšebrodský katalog možná zůstal stranou pozornosti proto, že jeho správná interpretace není zcela jednoduchým badatelským úkolem a na první pohled nelze říci, nakolik je pramenem normativním a nakolik opravdu může vypovídat o každodenním životě středověkých mnichů. Jaké jsou tedy prameny, z nichž lze při poznávání znakové řeči vycházet?

Pro předkládanou disertační práci je stěžejním pramenem katalog znakové řeči. Předně si všímám cisterciáckého katalogu označovaného

jako Siquis, jehož dva rukopisy se dochovaly ve Vyšším Brodě. Jeden z nich se do českého kláštera dostal až sekundárně, původně vznikl v klášteře Tennenbachu. Další rukopisy pokrývají celou střední Evropu a nabízejí tedy zajímavou pramennou základnu pro ověření jednoty cisterciáckého řádu, a nebo naopak pro sledování geografických rozdílů. Všechny rukopisy pocházejí z 15. století a jsou z větší části opisy starších textů. Kromě toho existuje ještě cisterciácký katalog, který se rozšířil mezi francouzskými cisterciáky. Ani to ještě není všechno, existuje řada jednotlivých katalogů, které pocházejí z nejrůznějších zemí Evropy, včetně velmi zajímavého souboru portugalských a španělských katalogů. Většina katalogů byla editována (Mario Penna, Mario Martins, Gérard Van Rijnberk, Axel Nelson).

Staršími předchůdci cisterciáckých katalogů jsou katalogy z benediktinského prostředí. Především ze samotného Cluny, dále z různých míst Západní Evropy. Tyto katalogy byly předmětem již řady zkoumání a mohou představovat vhodný odrazový můstek pro lepší porozumění cisterciáckých katalogů, které navazují zejména na clunyské texty. Při interpretaci katalogů musíme postupovat velmi obezřetně. Skrývají mnohá úskalí, která jejich interpretaci činí nesnadnou. Pro koho byly katalogy sestavované? Obsahují všechny znaky, které se v kláštorech používaly? Víme o všech katalozích nebo jejich rukopisech, které se nám dochovaly? Po zodpovězení těchto otázek nám katalogy alespoň poodhalí pestrý svět středověkých mnichů, který zahrnuje především liturgickou oblast, dále různá jídla a nápoje, předměty každodenní potřeby a řadu abstraktních slov.

Vedle katalogů existují i další středověké prameny, které budou

zohledněny při poznávání znakové řeči. Zprávy v normativních textech, zvláště řádových konstitucích, zmínky v kronikách, exemplech, kázáních, legendách či jiných textech popisujících středověký svět. I ty budou pro benediktinský a cisterciácký řád po náležitém kritickém zhodnocení zohledněny. Pro doklady o životě v českých a moravských klášterech 14. století poslouží především vizitačních protokoly, v nichž se nedodržování ticha objevuje v obecných nařízeních i konkrétních případech. Právě takové jednotlivé zprávy budou moci doložit, zda se v klášterech znaková řeč opravdu používala, respektive, zda se používala v českých klášterech.

Zahraniční bádání poskytuje oproti domácí medievistice řadu důležitých studií, které se tématu znaků věnují a o něž se lze opřít. Za nejdůležitější práce považuji následující pěťici. Na prvním místě je to disertační práce Waltera Jareckeho, jež byla publikována roku 1981 pod názvem *Signa loquendi: die cluniacensischen Signa-Listen*. Jarecki se zaměřil na clunyjské katalogy psané v latině a shromáždil úctyhodné množství rukopisů. Vznikla kritická edice několika katalogů s bohatým poznámkovým aparátem i komentářem. Jeho cílem bylo zpřístupnit kompletně clunyjské znaky pro navazující, zvláště kulturně-historické bádání.

Na studium clunyjských znaků navázal o dvě desetiletí později Scott G. Bruce, jenž svou disertační práci vydal pod názvem *Silence and Sign Language in Medieval Monasticism: The Cluniac Tradition, c. 900–1200*. Předložil velmi kvalitní syntézu na téma znakové řeči v clunyjských klášterech. Nešlo mu však o srovnávání slov užitých v katalozích, ale o samotnou podstatu znaků, jimiž clunyjské benediktini

hovořili. Autor se ve své práci snaží vysvětlit, jak sami clunyjští mniši zdůvodňovali vytvoření tichého jazyka. Nesmírně důležitou částí, jež prochází celou knihou, je snaha autora zjistit, jak znaky skutečně fungovaly v mnišské komunitě, tedy představit znaky jako nástroj pro komunikaci v materiálním i morálním kontextu kláštera. Velmi detailně mimo jiné rozpracoval a dokázal, jak touha po andělském ideálu přivedla clunyské mnichy k tvoření znaků.

Scott Bruce neuzavřel své bádání na poli znakové řeči zmíněnou disertací, ale téma dále občasně rozvíjel i v dalších letech. Pro cisterciácký řád je stěžejní jeho krátká, leč na informace bohatá studie *The Origin of Cistercian Sign Language*.

Třetím nepřehlédnutelným autorem je historik umění Jens Rüffer, jehož texty se díky širokému rozhledu nezastavují ani před estetikou či filosofií. Z jeho pera vzešla řada vynikajících děl, v nichž podobně jako předchozí autor hledá smysl a postavení znakové řeči ve středověkých komunitách. Stěžejní prací pro tuto tematiku je studie „*Multum loqui non amare*“ *Die Zeichensprache bei den Zisterziensern*. Ke studiu znaků a jejich možné vypovídací hodnotě je značně kritický, neboť prý žádný pramen nezachycuje proměnu znakové řeči v čase, tedy jak se denně používala. Navíc tříšť pramenů, jež se dochovala, vykazuje tak výrazné místní a časové odlišnosti, že činí obtížným (nikoliv však nemožným) jakékoliv porovnávání. Naopak nelze souhlasit s Rüffersovou tezí, že neexistuje žádná kontinuita, jež by zajišťovala používání znaků dodnes. Např. trapistický řád totiž znaky stále používá a jsou to právě ty, jež pocházejí od cisterciáků. Za staletí aktivního užívání samozřejmě náležitě upravené.

Stejně jako je pro studium clunyských znaků důležitá edice, kterou zpřístupnil Jarecki, je pro bádání o cisterciáckých znacích nepostradatelná edice jedné ze dvou hlavních skupin cisterciáckých katalogů od Bruno Griessera s názvem *Ungedruckte Texte zur Zeichensprache in den Klöstern* z roku 1947. Editor tohoto kvalitního a stále využitelného textu si však nekladl podobně vysoké cíle jako W. Jarecki. Navíc je zde otištěn dovětek jednoho rukopisu, který černý na bílém ukazuje na rozdílnost mezi obsahem katalogů a celkovým množstvím užívaných znaků, tato informace však bohužel nebyla nijak reflektována v odborné literatuře.

Existuje řada dílčích studií, v nichž je patrný jeden hlavní proud. Jedná se o díla, jež přinášejí edici některého z rukopisů katalogu znakové řeči, a zároveň rozebírají jeho obsah. Autoři se zamýšlejí nad skladbou slov a jejich významem. Z těchto prací vybočuje edice cisterciáckého katalogu *Ars*, kterou publikoval již zmíněný Walter Jarecki. Ten se zaměřuje na vztah jednotlivých dochovaných rukopisů a také vzájemnou příbuznost některých katalogů. Další skupina studií se věnuje znakové řeči v souvislosti s předpisy o tichu i významu *silencia* v mnišském životě (Jens Rüffer, Gérard Van Rijnberk, Geor Müller, Anselme Dimier, Luis Gougaud a jediná studie v českém jazyce z pera Kateřiny Charvátové).

Poznání středověké znakové řeči je spojeno s řadou obtíží, prameny totiž zdaleka nesdělují vše, co bychom chtěli vědět. Proto se řada badatelů soustředila na znakovou řeč trapistů, tj. cisterciáků přísné observance, kteří ještě ve 20. století znaky používali (Eric Buysens, Clelia Hutt, Robert Barakat).

Zvýšený zájem historiků vyvolal v 80. letech 20. století sborník, v němž byly nově otištěny mnohé starší studie publikované v regionálních periodikách. Jean Umiker-Sebeok a Thomas A. Sebeok shromáždili v díle *Monastic Sign Language* základní edice katalogů i studií o znakové řeči. I díky tomu se začaly poznatky z těchto bádání pozvolna využívat ve studiích o každodenním životě v kláštorech. I zde je hlavní pozornost věnována benediktinskému řádu. Katalogy znakové řeči se staly věčným tématem v rámci studia stravovacích zvyklostí a druhů jídla v kláštorech (Gerd Zimmermann, Susanne Fritsch) či při studiu klášterních zahrad a druhů plodin (Paul Meyvaert).

Žádná z dosavadních studií nepojednává souhrnně o cisterciáckém řádu, ačkoliv se mezi mnichy znaky používaly stejně intenzivně jako mezi clunyjskými bratry. Nikdo se však dosud nepokusil porovnávat cisterciácké katalogy, hledat příbuzné rukopisy mezi katalogy z jiných řádů a interpretovat informace získané z katalogů v rámci snahy o pochopení vlastní podstaty fungování znakové řeči. Zde může tato disertační práce navázat na všechna předchozí díla, bez jejichž existence by jen těžko mohla vzniknout. Děkuji proto všem autorům za prošlapání cest vedoucích k poznání znakové řeči v kláštorech a nahlédnutí do každodenního života středověkých mnichů.

2. Teze a cíle disertační práce Znaková řeč v cisterciáckých a benediktinských kláštorech ve středověku

Jednou z prvních tezí této disertační práce bylo přesvědčení, že i v českých cisterciáckých kláštorech se znaková řeč opravdu používala. Doklady najdeme nejen v katalogích, ale i v jiných pramenech.

Domnívám se, že katalogy podrobené náležité kritice pramene mohou přinést nové informace o každodenním životě mnichů. K tomu poslouží jak jednotlivá slova, která jsou v katalogu zaznamenána, tak i způsob tvoření znaků, který stále neoprávněně zůstává mimo zájem badatelů. K tomu lze přidat další myšlenky. Katalogy, které se dochovaly z různých koutů Evropy, mohou poskytnout materiál pro srovnání geografických odlišností mezi kláštery i mezi jednotlivými řády. Pokud se navíc podaří srovnat i několik katalogů z různých staletí v rámci jednoho řádu, lze nahlédnout i do odlišností časových.

Poslední teze směřují k znakové řeči jakožto fenoménu. Clunyjsí mniši představili světu znaky jako prostředek, který umožní zachovávat ticho. Vede však opravdu znaková řeč k zachování ticha? Mám za to, a pokusím se dokázat, že znaková řeč je hovorem, byť hovorem mlčky, a že stejný názor měli i současníci znakujících mnichů. Znaky sice umožnily zachování ticha vnějšího, toho, které panuje v prostorách kláštera, ale vnitřní ticho, uvnitř každého mnicha, neochránily. Přesto, nebo možná právě proto, je znaková řeč od silencia neoddělitelná a dokud budou existovat snahy zachovávat silencium minimálně na určitých místech kláštera, budou se stále obnovovat snahy o užívání znakové řeči.

Z předešlých odstavců již prosvítají cíle předkládané disertace. V první řadě vnést do českých zemí téma mnišské znakové řeči a představit jej jako téma neoddělitelné od klášterního života. Díky adekvátnímu zpracování této pozoruhodné tematiky pak bude možné nahlédnout hlouběji do života středověkého kláštera, což se v disertační práci pokusím ukázat. Znakovou řeč nelze samozřejmě studovat jako

samostatný fenomén. Je začleněna do klášterního života a bez náležitého vysvětlení souvislostí, v jakých vznikla a okolností dalšího rozvoje, nemůže být naše pochopení úplné. Proto jedním z cílů bude uvést téma znakové řeči v souvislostech, které k němu patří (zvláště zachovávání ticha) a uvést na pravou míru některé nepřesnosti, které jsou často z důvodu příliš úzce vymezeného studia mylně interpretovány (obsah katalogů, jeho funkce v klášterní komunitě). Všechny tyto snahy vyústí v doplnění našich dosavadních znalostí o klášterním životě u středověkých cisterciáků.

3. Metody výzkumu

V disertační práci užívám několik historických metod, které se vzájemně propojují a doplňují. Nejedná se o interpretaci a popsání jednoho pramene, byť katalogy znaků jsou hlavním zdrojem informací, ale o poznání znakové řeči pomocí nepřímých metod.

Převažující metodou bude diskursivní analýza umožňující analýzu středověkého diskursu ticha. Metodu diskursivní analýzy formuloval Michele Foucault. Je využívána v sociologii a filosofii, postupně se uplatňuje i v historických vědách. Foucault vychází z myšlenky, že jazyková vyjádření, která můžeme v různých epochách a situacích vyjadřovat, jsou ovlivněna způsobem chápání a porozumění skutečnosti. Diskurs je tedy určitá struktura, která působí na způsob řeči, myšlení i psaní a tvoří její pozadí. Studován bude kontext ticha i jeho konkrétní projevy, vztah k mluvenému slovu, kontext vzniku znaků, mnišské předpisy apod.

Pole zkoumaného diskursu je v tomto případě ohraničeno klášterními

zdmi. Budou nás zajímat benediktinské a cisterciácké komunity. Větší důraz bude kladen na druhou z nich, kde badatelská činnost zatím není tak hojná. Benediktinům, zvláště clunyjskému hnutí, byla věnována již značná pozornost a existuje řada velmi kvalitních studií. Časové vymezení zahrnuje období od 11. do 15. století. Co se týče hlavního pramene, bude geograficky ohraničená pozornost směřována na středoevropský prostor, především na české, německé, polské a rakouské kláštery. Přihlíženo bude i k textům dochovaným z jiných zemí, neboť pramenů pro poznání znakové řeči je jako šafránu. Snažíme-li se zjistit postavení znakové řeči v životě mnichů či vztah k silenciu, bude analýza velmi nápomocna a zároveň otevře cestu metodě komparativní.

Pro srovnání byly zvoleny jednotlivé katalogy znakové řeči. Ať již vlastní cisterciácké katalogy, tak také některé katalogy benediktinské. Jedná se o stejnou kategorii pramene s obdobnou strukturou i obsahem, lze tedy provádět reflektovanou komparaci. Cisterciácké katalogy pocházejí z obdobného časového prostředí, konkrétně z druhé poloviny 15. století. V druhém případě se jedná o srovnání staršího vzoru a jeho mladší varianty, neboť cisterciácké katalogy vznikly na základě benediktinských. V rámci komparace se budeme zaměřovat na shody a rozdíly mezi katalogy, základním kritériem komparace budou slova zaznamenaná v katalogích. Zde pomůže rovněž Foucaultem formulovaná archeologie vědění, tedy rozkrývání jednotlivých vrstev diskursu. Kdo užíval které znaky a proč? Z jakého důvodu některé zanikly a jiné vznikaly? Jak se měnil jejich obsah, podle čeho popisovali mniši danou věc právě tím jedinečným způsobem, jaký je zachycen

v katalogu? Samozřejmě nelze takto přemýšlet u všech znaků, např. většina abstraktních slov nám nedá žádnou odpověď. Smysl to má zejména v případě konkrétních předmětů nebo jídel.

Srovnávání jednotlivých slov mezi katalogy skrývá veliké jazykové úskalí. Jedná se o katalogy psané v různých jazycích, kromě latiny je zastoupena němčina, francouzština, španělština i portugalština. Proto zde může docházet k posunům ve významu v důsledku překladů, resp. těžké dohledatelnosti, co daným slovem mniši označovali. Jedná se v prvé řadě o celou kategorii druhů jídel a nápojů. Jedno slovo má různý význam nejen v klášterech odlišných zemích, ale také se mohlo měnit v průběhu století. Slova a znaky jsou v katalogu vytržena z kontextu, což jejich interpretaci činí ještě složitější. Proto se na většině míst budou objevovat slova v překladu i s uvedením originálu.

Katalog, který je velmi specifickým druhem slovníku, přímo vybízí k využití jedné z filologických metod. Při snaze o zjištění detailního významu některých obecných termínů nebo slov v katalozích či výzkumu historie těchto slov se v detailních případech uplatní některé prvky historické sémantiky. Oproti diskursivní analýze nepokryje sémantika celé výše vymezené pole zájmu, ale pomůže detailně rozebrat jednotlivé termíny. To bude případ zejména termínu „znak“ a „znamení“.

Klášteří komunity jsou relativně uzavřeným systémem, kde se navzájem ovlivňují jednotlivá pravidla a představy. Převažuje synchronní přístup, neboť nedisponujeme tolika prameny, abychom mohli sledovat vývoj znakové řeči krok za krokem. Budeme se samozřejmě co nejvíce snažit o jeho popsání, nicméně výsledné

informace se většinou budou koncentrovat do doby vzniku řádů a jeho jednotlivých pokusů o reformu.

Neopomenutelnou otázkou je míra zobecňování. Na základě jednotlivých zpráv o znakové řeči a na základě katalogů dochovaných z několika málo klášterů se budeme snažit získat obecnější informace o znakové řeči. Nebude možné vztáhnout takto získané informace na celý řád v dané době. Centrálně řízený cisterciácký řád sice zachovával po staletí značnou míru jednoty, ale zároveň byly kláštery vystaveny působení vlivu dané země a celkově prostředí, v němž se nacházely. Pokusíme se proto vztahovat získané informace předně na kláštery dané filiační větve, příp. kláštery ve stejném regionu. A na základě ověřování, bude-li to možné, tuto skupinu rozšiřovat či naopak zužovat.

Protože již na první pohled je patrné, že popisy znaků nejsou pro člověka žijícího v 21. století a navíc mimo klášterní zdi zcela pochopitelné, pokusím se, pokud existuje, najít cisterciácký klášter, kde se znaky stále ještě používají a je možné se je zde naučit. Díky tomuto experimentu by bylo možné vyzorovat jejich každodenní funkci a získat tak – samozřejmě s velikou mírou obezřetnosti – informace, které se ze středověkých pramenů jen těžko dozvíme. U znakové řeči narážíme na jeden veliký problém pro její úplné poznání. Je to vizuální fenomén, kterému se jen zřídka dostalo písemné podoby. Pomoci může dlouhodobé udržování tradic v rámci mnišských řádů, a proto by současné znaky neměly být příliš odlišné od středověkých. Bude záležet pochopitelně i na otázce kontinuity zvyku znakování v konkrétním mnišském prostředí.

4. Struktura disertační práce

Mluvit o znacích není možné, dokud se ke slovu nedostane ticho. Ticho je nepostradatelnou součástí mnišské i celé křesťanské tradice, je pramenem, ze kterého znaková řeč vyvěrá. Ticho a užívání znaků proto nelze od sebe oddělit. Na druhou stranu ale není pro možnou nepřehlednost vhodné je spojit dohromady. Výsledný kompromis, jak jej předkládají následující dvě kapitoly disertační práce, by měl přinést potřebné informace i touženou systematičnost. Nejdříve se v druhé kapitole práce zaměřím na ticho. Půjde o terminologii, přístupy k mlčení v různých dobách, různé druhy mlčení a o to, zda mlčení znamenalo naprosté popření hovoru nebo ne. Dále se zaměříme na důvody mlčení. Převážně je řeč o mlčení jako o boji proti hříchu a neřestem, které plynou z užívání jazyka, a mlčení jako cesty kontemplace, modlitby a naslouchání Bohu. Místnost po místnosti budou zmíněna hlavní nařízení týkající se ticha v klášterech. A to až do 11. století, tedy těsně do vzniku cisterciáckého řádu.

Na to naváže třetí kapitola této práce o vývoji znaků a znakové řeči v jednotlivých řádech a klášterech. Jejím cílem je shromáždit přehledně na jednom místě veškeré relevantní doklady o existenci znaků v minulosti. V převážně chronologickém sledu a podle jednotlivých řeholních komunit rozebereme užívání znaků u různých středověkých řádů a společenství v dobových souvislostech, nejčastěji v rámci snah o reformu klášterů. Jakmile dojde ke vzniku cisterciáckého řádu, obě témata, ticho a znaková řeč, se opět spojí a budou pojednána společně. Jedná se o velmi rozsáhlou kapitolu, protože se znaky používaly nebo vyskytovaly více, než si lze vzhledem k současnému povědomí o nich

představit. Cisterciáckému řádu je věnována i zde hlavní pozornost. Proto nepřekvapí podrobnost jednotlivých zmínek, kdy ke slovu přijdou vizionářské zprávy i tresty za nadměrné užívání znaků. Výhled do novověku umožní udělat si stručný obrázek, jak to bylo se znakovou řečí v pozdějších staletích a jak je tomu dnes. Na závěr kapitoly bude vhodné uvést několik úvah nad otázkami, jež si kladli již současníci znakujících mnichů. Jsou znaky pro mnichy opravdu vhodné? Zachovávají sice vnější ticho, ale podle některých názorů nejen že staví středověké mnichy do pozice komediantů na okraji společnosti, ale navíc narušují Boží řád. K tomu se přidávají i další kritické hlasy, zaměřené mimo jiné na nekontrolované rozšiřování znaků. Na druhou stranu existovaly i názory, které ze znakové řeči činily univerzální dorozumívací prostředek, který by mohl nahradit i latinu.

Základním pramenem pro poznání znakové řeči je katalog znaků. S ohledem na obtíže, jež přináší interpretace tohoto typu pramene, si katalogy vyžádají samostatnou kapitolu. Jen tak budou moci být provedeny adekvátní analýza, komparace a popis odlišností jednotlivých rukopisů. Jednotlivé katalogy budou zmíněny již ve třetí kapitole shromažďující doklady o užívání znakové řeči. Až zde budou ale podrobně popsány. Zároveň zde také budou uvedeny na pravou míru některé zavádějící informace, které se v souvislosti s popisem katalogů znovu a znovu objevují. Poté budou podrobně analyzovány benediktinské, cisterciácké a další katalogy. U cisterciáckých katalogů Siquis se budeme užívání a vznik katalogu snažit pochopit i na základě jejich umístění v jednotlivých rukopisech, díky písarům a jejich zajímavým poznámkám na okraji folií. Ze skupiny jinak obdobných

rukopisů budou vyčnívat dva doplňky, které si zaslouží naši náležitou pozornost. Díky svým odlišnostem přinášejí řadu zajímavých informací o znacích mezi cisterciáky i o samotném obsahu katalogů. Tato kapitola je jednou z nejdůležitějších v rámci celé práce.

V páté kapitole nás rozbor katalogu Siquis zavede k jednotlivým slovům, jež byla do rukopisů zapsána. Protože každý rukopis je otiskem svého písaře, porovnáme jednotlivé rukopisy mezi sebou, jejich úmyslné i neúmyslné odchylky. Nejzajímavější výsledky však zřejmě přináší porovnání samotného obsahu. Jednotlivá slova budou roztríděna obdobně, jako to vidíme v některých katalogích, podle tematických oblastí. Ty se zaměřují na oblast liturgie, jídlo a nápoje, klášterní osoby, předměty každodenní potřeby, celou řadu adjektiv a adverbíí a k velkému údivu všech, co dosud tvrdili, že znaková řeč obsahuje jen minimum sloves, ještě více znaků pro tento slovní druh.

Následná kapitola nás zavede do pomyslných lavic noviciátu, kdy se tito adepti mnišství seznamovali se znaky a učili se jednotlivá slova znázornit pomocí rukou. Kapitola se bude věnovat popisu vlastního ztvárnění znaků, neboť se za nimi skrývá nejedna zajímavá informace. Zároveň uvidíme, jak se velké množství znaků znázorňovalo velmi jednoduchým způsobem, jenž vycházel často z tvaru nebo jiné charakteristiky popisovaného předmětu. Dovětkem budiž osobní zповěď trapisty o užívání znaků a významu ticha pro něho jakožto řeholníka.

Práce obsahuje také několik příloh, které mají čtenáři usnadnit orientaci v tématu. Kromě přehledových tabulek a map to jsou především seznamy slov z katalogů a hlavně přepis vyšebrodského katalogu s připojeným překladem do češtiny. Obrazové přílohy

představí středověké rukopisy a také několik obrazových ztvárnění gest. Ty pochází až ze současné doby, středověká vyobrazení znakujících mnichů totiž dosud nebyla objevena.

5. Výsledky disertační práce

Tato práce shrnuje všechny doposud známé poznatky o znakové řeči, připojuje nové objevy a vytváří tak ucelený popis vývoje klášterní znakové řeči v benediktinském a cisterciáckém řádu od 10. do 15. století. Téma znakové řeči nebylo doposud v našich zemích vůbec zpracováno a tato práce je jeho vůbec prvním uceleným zpracováním u nás. Proto představuje znakovou řeč ve všech souvislostech, které umožňují její lepší pochopení.

Důležitost znakové řeči si uvědomíme až s prostudováním řady textů o tichu, jak se jim věnuje druhá kapitola disertační práce. *Silencium*, jako jedna z hlavních hodnot mnišství, prostupuje dějinami tohoto způsobu života od nepaměti, neboť souvisí se samotnou povahou náboženství. Mniši si byli dobře vědomi rozdílu mezi vnitřním a vnějším tichem, o něž usilovali. Aby otcové mnišství usnadnili vnitřní mlčení, nacházíme od nejranějších nařízení pokyny o konkrétních místech i časech, v nichž se hovořit nesmí. Vnitřní mlčení ale neznamená jen zavřít ústa, je potřeba utišit také své myšlenky, nehovořit k sobě ani v duchu, nechat vše odejít pryč a mysl i srdce otevřít Bohu. Až to je tím pravým vrcholem umění mlčet. Vnitřnímu mlčení se mnich učí celý život, není to otázka jednoročního noviciátu. Život v komunitě však staví před mnichy jisté požadavky, které hovoří ve prospěch sladění života všech na úkor života jednotlivce. Je třeba organizovat

celý den tak, aby probíhal ve vší důstojnosti, vše a všichni byli tam, kde mají být, zpívalo se to, co se zpívat má. Požadavek ticha byl v tomto případě kontraproduktivní vzhledem k možnosti domluvy především na místech, kde mělo panovat naprosté ticho. I proto se začaly již v 10. století vyvíjet znaky, které měly umožnit sdělovat jednoduché zprávy, aniž by ticho (vnější ticho) bylo narušeno nežádoucími zvukovými projevy. Nikoho nepřekvapí, že se tak stalo v prvních clunyjských klášterech, resp. ještě před založením kláštera v Cluny.

Nebývalý rozkvět zažila znaková řeč ve 12. století. Detailnímu rozboru a přehledu těchto dějin se věnuje třetí kapitola disertační práce. Snad každý nově vznikající řád či uskupení, případně reforma již stávajícího řádu, přijímaly znaky do svých sbírek nařízení (např. gilbertini, augustiniáni kanovníci, grandmontenští, brigity). Dokonce i takové řády jako premonstráti, kde ticho a znaky byly takřka v rozporu s posláním tohoto kazatelského řádu, se v prvních statutech o znaky opírali. Znaky přejali do svého života i nově vzniklí cisterciáci, kteří je rovněž považovali za prostředek k zachování tolik požadovaného silencia. A protože se ve 12. století stali vzorem mnišského života cisterciáci, jak svoji strukturou, tak vnitřním životem, v němž řada vrstevníků spatřovala naplněnou cestu vedoucí ke spáse duše, byli to právě šedí mniši, od nichž se znaky začaly přebírat. Někde byla inspirace založena na osobní zkušenosti, jako v případě sv. Brigity Švédské a jí založeného řádu brigitek. I tyto sestry měly nařízeno používat znaky, a sice z jen mírně upraveného cisterciáckého katalogu.

Znaky se učili zájemci o řádový život v průběhu noviciátu. Během jednoho roku měli zvládnout základní penzum zhruba 200 znaků. Jak

ukazuje čtvrtá kapitola (a v kapitole 3 rozbor normativních nařízení cisterciáckého řádu), novicové měli znaky sice umět, ale jen minimálně s nimi hovořit. Během noviciátu se totiž měli učit také přijímat vnější i vnitřní ticho, nebylo proto vhodné jim poskytovat jinou formu komunikace. Ve znacích byli ale napomínáni novicmistrem, znaky se používaly v chórových lavicích, v refektáři i při práci, jakmile složili řádové sliby, měli i oni umět znaky použít. Novicům sloužily k učení se znaků i jejich procvičování katalogy znakové řeči. Právě pro ně byly sepisovány. Díky zapsání se zaručilo jednotné provedení znaků v různých dobách i v různých kláštorech.

Existuje několik katalogů, jak je podrobně rozebíráno ve čtvrté kapitole, které lze rozdělit do určitých skupin. Dosud věnovali badatelé největší pozornost pouze clunyjským katalogům. Z části byly editovány i popsány katalogy z dalších klášterů, ale chyběla jednotná syntéza. Tu poskytuje pátá kapitola, stejně jako detailní rozbor základního cisterciáckého katalogu označovaného jako Siquis. Předchozí badatele možná odrazovalo to, že katalog Siquis není tak systematicky členěný jako clunyjské katalogy a práce s ním je proto náročnější. Naopak budí dojem nahodile sestaveného pořadí slov, z nichž jakési skupiny tvoří jen několik sousedních znaků. Při detailním zkoumání zde však identifikujeme nejen tematické skupiny, ale i slova zvukově podobná nebo příbuzná způsobem tvoření znaku. Tento princip řazení katalogů ukazuje na užití katalogu jako učební pomůcky. Mnohem snáze se z něho znaky učily i opakovaly. Ve srovnání s clunyjskými katalogy také lépe odpovídá potřebám řeholní komunity. Chybějící členění podle témat či místností zároveň neomezuje znaky jen na jeden prostor, neboť

možnost jejich použití byla mnohem pestřejší.

Do dnešních dob bylo známo šest rukopisů katalogu Siquis. V rámci práce je nově představen sedmý, doposud neznámý rukopis, a tak bylo možno skupinu rukopisů rozšířit. Ne všechny rukopisy pocházejí z cisterciáckých klášterů. Mnohé řády si pořídily opis katalogu podle cisterciáckého vzoru, neboť tito sloužili v určitém období jako vzorový fungující řád. Při rozboru rukopisů pocházejících z jiných řádů je potřeba si všimnout indicií, které vedou k zodpovězení otázky, nakolik mohl být daný rukopis skutečně používán. Na základě těchto indicií práce v části 4.4 prokazuje, že neusský rukopis sloužil k učení se znaků i mezi augustiniány kanovníky a naopak o ardaggerském rukopisu lze s jistotou říci, že se z něho zřejmě nikdy nikdo znaky neučil. Stejně tak fürstenzellský rukopis je psán formou, ze které se nešlo znaky učit, a to se jedná o cisterciácký klášter. Cisterciácké dokumenty jsou ve všech kláštorech stejné. Jednotu zachovávají i katalogy. Přesto lze nalézt drobné odchylky či písaišské úpravy, jejichž rozbozem se zde podařilo odkrýt vztahy mezi jednotlivými rukopisy Siquis. Nejvíce se sobě podobají a zřejmě vycházely ze stejné předlohy rukopisy vyšebrodský a ardaggerský, dále dvojice fürstenzellský a tennenbašský a nakonec oba dnes vídeňské rukopisy, jeden z nich z kláštera Neuss v Porýní, druhý z dosud neznámého cisterciáckého kláštera. Lubiąžský rukopis stojí často osamocně, i on má však řadu podobností s vyšebrodským katalogem, ať již jde o použité termíny či stejné chyby, příp. použítá slova, která se v jiných katalogích neobjevují. V menší míře se shoduje s vídeňským. Základní jednotu cisterciáckých dokumentů však zůstala zachována. I když zde mluvíme jen o jedné cisterciácké linii.

Práce ukazuje, že všechny dochované rukopisy Siquis pocházejí z druhé poloviny 15. století a podle okolností popsaných na předchozích stránkách jsou odrazem snah o reformu, která v tomto řádu po celé 15. století probíhala. Katalogy nevznikly na zeleném drnu, předloha Siquis existovala zřejmě již na přelomu 12. a 13. století a právě z ní byly katalogy opsány. Vynořila se také síla filiační linie kláštera Morimond se zřejmou aktivitou kláštera Kamp, neboť všechny dochované rukopisy, pokud to lze určit, pocházejí z klášterů patřících pod tento tzv. protokláster. To, že se katalogy Siquis neobjevily zatím nikde jinde, interpretuji tak, že se v době reformy řádu objevovalo také povědomí regionální sounáležitosti. Z Morimondy byla založena většina klášterů na německy mluvícím území, zde se filiační a regionální princip překrýval. Mnohem lépe jsou regionální tendence doloženy na Pyrenejském poloostrově, kde později vznikly první řádové kongregace narušující do té doby přísnou řádovou filiaci. Cisterciácké katalogy z pyrenejského poloostrova jsou si podobné, se Siquis je spojuje několik stejných znaků, ale totéž se dá říci i o vztahu ke clunyjským katalogům. A vznik těchto katalogů rovněž spadá do reformní činnosti zdejších klášterů. Spojení dochovaných rukopisů s reformami v řádu v 15. století považuji za jeden z nejdůležitějších závěrů této disertační práce, neboť se tím podařilo zasadit katalogy do správných souvislostí a číst je nejen jako opisy starších textů, ale jako texty, které mniši znovu oprášili a lehce upravili, aby obnovili řádový život podle prvotních předpisů. Ticho a znaky jsou znovu základními stavebními prvky mnišského života. Podobně se znaková řeč uplatnila i při reformně některých benediktinských klášterů 15. století, zvláště v rámci bursfeldské

kongregace.

Dalším výsledkem pečlivého rozboru katalogů je představení dodatku k jednomu z rukopisů Siquis, který ač součástí edice, čekal na své zhodnocení dalších 60 let. Tento dodatek obsahuje slova, která se dala znázornit znakem, a jež byla rozdělena do skupin podle toho, jaké prsty nebo kolik rukou bylo k jeho znázornění potřeba. Měl sloužit k opakování znaků. Dokládá širší rozsah znakové řeči, než jaký jsme z katalogů schopni popsat. Dokumentuje také značné množství sloves, o kterých se dlouho tradovalo, že je znaková řeč příliš neobsahovala, protože byla stvořena jen jako nástroj pro sdělení jednoduchých vět.

Neméně zajímavým objevem je abecední cisterciácký rukopis připojený k vídeňskému rukopisu Siquis (viz kapitola 4). Obsahuje více než jednou tolik znaků oproti běžnému cisterciáckému katalogu, i on pochází z druhé poloviny 15. století a nejvíce udivující je popis znaků. Nalezneme zde nejstručnější ze všech dosud známých popisů tvoření znaku, které se navíc ne vždy shodují s ostatními cisterciáckými katalogy. Písař mohl používat při jeho tvoření různé předlohy, jednou z nich byl právě katalog Siquis. Mohl si pomoci také vlastní zkušeností. I tento katalog spadá do snah o reformu řádu spolu s obnovou znakové řeči v 15. století.

Badatelům jsou k dispozici nejen latinské katalogy, ale také katalogy psané v národních jazycích: portugalský, francouzský, dále španělské, anglické i německé, samozřejmě v různých dialektech. Kromě anglických katalogů pocházejí všechny ostatní z cisterciáckých klášterů. Ty, které byly sepsány v 16. století nebo později, vesměs již odrážejí snahu zapsat znaky, které se dříve používaly, ale nyní je od nich

upouštěno. Minimálně tedy dokumentují snahu zaznamenat znakovou řeč, která stále byla považována za nezbytnou součást mnišství, byť již přestávala být aktivně používána.

Znaková řeč nezanikla zcela. Dokud se budou objevovat snahy o reformu mnišství a návratu k původním kořenům, bude existovat i znakové řeč. A to i přesto, že v řeholích prvních mnišských otců na Východě ani Západě se znaky neobjevují. Pokud o znacích hovoří, tak se jedná o znaky slyšitelné, poklepnutí na lavici, zacinkání nožem o pohár a podobně. Hovoří však o tichu, a to s sebou postupně přineslo znakovou řeč. Posledním řádem, který dodnes znaky užívá, jsou trapisté, tedy cisterciáci přísné observance. V rámci předkládané práce jsem se neomezila jen na studium pramenů, ale nějakou dobu jsem žila ve švýcarském klášteře La Fille-Dieu, abych mohla studovat živé použití znakové řeči v jejím přirozeném prostředí. Jen díky obrovské ochotě zdejších trapistek mi bylo umožněno nahlédnout na fungování znakové řeči zevnitř, vidět a pochopit řadu souvislostí, které písemné prameny nikdy neposkytnou. Znaková řeč je zkrátka vizuální systém, který písemně nelze zaznamenat. I výuka ve středověkém noviciátu probíhala vlastním znakováním podle vzoru novicmistra, nikoliv čtením textů v katalozích. Ty sloužily primárně pro opakování, tomu jsou také přizpůsobeny. Proto řadu středověkých znaků bylo možné pochopit až poté, co bylo možno je vidět naživo. To se týká i tvoření znaků. Většina slov má logický znak vycházející z jejich tvaru či jiné charakteristiky. Některé přenesené významy jsou však laickému oku nepochopitelné. Lze jen litovat, že i z trapistického řádu znaky pomalu mizí a jsou nahrazovány hovorem.

Katalogy znakové řeči jsou jako pootevřená okna do středověkého kláštera. Nechávací poznat část předmětů či osob, pro které se hodilo mít samostatný znak. Některé věci jsou známé a nijak nepřekvapí, např. šálek, kniha, misál, svíce, lžíce či vejce. Jiné mohou představit mnohem detailnější život: fistula, kratiknot, důtky, vodní hodiny, vězení, Slovan, soudit se, pečeť, neboť, naděje. Přiblížení jednotlivých slov z cisterciáckých katalogů a jejich zařazení do souvislostí tvoří nemalou část práce. Zde vyniká skupina znaků pro jídlo či pití, která, porovnáváme-li ji navíc i s benediktinskými katalogy, vykazuje jasné regionální souvislosti. V první řadě skupina ryby ukazuje, že katalogy lze přeci jenom využít k regionálnímu srovnání mezi kláštery. Odpovídají totiž místnímu vodnímu ekosystému i dostupnosti z hlediska obchodních cest. Vidíme např., že sled' byl dostupný všude a byl zřejmě jednou z nejčastěji dovážených ryb.

Pokud bychom měli jen katalogy znakové řeči, stále by existoval stín pochybnosti, že znaky nemusely být v reálném životě používány. Naštěstí existuje řada jiných dokladů, které znaky někdy mimoděk zmiňují, byť hlavní sdělení příběhu je zaměřeno jiným směrem. Ať již se jedná o kázání, legendy, normativní nařízení, kterých se zvláště pro cisterciácký řád podařilo shromáždit značné množství, ale také vizitační zprávy, které přímo zmiňují zbytečné nadužívání znaků a tím pádem rušení silencia. Je zde vidět paradox, který se vine celými dějinami znakové řeči. V přiměřené míře znaky ještě silencium neruší, při užívání zbytečném nebo vkládání znaků mezi slova, je již potlačováno. Podobně ambivalentní postoj byl i celkově ke znakové řeči, která byla některými středověkými kritiky nahlížena jako narušování Božího řádu. Bůh dal

člověku ústa, aby jimi hovořil, nemají být tedy k hovoru používány ruce. Navíc gesta jsou vhodná pro skupinu komediantů, a nikoliv mnichů, kteří by měli být poznat podle rovného a klidného držení těla. Tělo totiž odráží stav jejich duše. Kritici ale neuspěli, znaková řeč byla stále používána, a pokud byla opouštěna, objevila se záhy znovu, ať již v tom samém nebo jiném řádu.

Jak bylo ukázáno, disertační práce shrnula všechny doposud známé poznatky s novými objevy a popsala vývoj a dějiny klášterní znakové řeči v Evropě od počátků jejího užívání v Le Baume a později Cluny v 10. a 11. století až do 15. století. Toto téma nebylo doposud v našich zemích vůbec zpracováno a tato práce je jeho vůbec prvním uceleným zpracováním u nás. Proto představila znakovou řeč ve všech souvislostech, které umožňují její pochopení. Ukázala, že znaková řeč měla v každodenním cisterciáckém životě své místo a že i v českých a moravských klášterech byla minimálně ve 14. a 15. století používána. Mnišský život byl a je založen na tradici a zachovávání prvotní řádové řehole. I přesto, že znaky nebyly součástí Benediktovy řehole, staly se brzy jedním ze stavebních kamenů kontemplativního mnišství. Znaky zůstanou zachovány byť v menší míře než dřív, neboť jejich zánikem by se podkopala jiná tradiční hodnota mnišství – silencium.

6. Použité prameny, edice a literatura - výběr

Archivní prameny:

Vyšší Brod, klášterní knihovna, rkp. 28 Pp, fol. 188r–190r

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 4781, fol. 52r–65v

Tištěné prameny:

Anselme DIMIER (ed.): *Ars Signorum Cisterciensium*. In: *Collectanea ordinis cisterciensium reformatorum V* (1938), 165–186; reprint: *Monastic Sign Language*, 393–414

Ecclesiastica officia. Gebräucherbuch der Zisterzienser aus dem 12. Jahrhundert. Lateinisch/deutsch. Hermann M. HERZOG / Johannes MÜLLER (= *Quellen und Studien zur Zisterzienserliteratur VII*). Langwaden 2003

Edmond MARTÈNE (ed.): *De antiquis ecclesiae ritibus, libri I–IV*. Antwerpen 1736–1738; reprint Hildesheim 1967–1969

Bruno GRIESSER: *Ungedruckte Texte zur Zeichensprache in den Klöstern*. In: *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis III*, 1947, 111–137

Walter JARECKI: *Die „Ars signorum Cisterciensium“ im Rahmen der metrischen Signa – Listen*. In: *Révue bénédictine* 98, 1988, 329–399

Walter JARECKI: *Signa loquendi: die cluniacensischen Signa-Listen*. Baden-Baden 1981

Mario MARTINS: *Livros de Sinais dos Cistercienses Portugueses*. In: *Boletim de Filologia* 17, 1958, 293–353

A. NELSON: *Teckenspräket i Vadstena Kloster*. In: *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 22 (1935). 25–35

Mario PENNA: *I Signa loquendi Cisterciensi in un Codice della Biblioteca Nacional di Madrid*. In: *Saggi e Ricerche in Memoria de Ettore Li Gotti* 2 (= *Bolletino* 7, Centro di Studi Filologici). Palermo 1962, 487–521

Regula Benedicti. Řehole Benediktova. Latinsky-česky. Praha 1998

Van RIJNBERK 1951 — Gérard Van Rijnberk: *De Gebarentaal in een Cisterciënserklooster der Nederland in de XVIe eeuw*. In: *Cîteaux in de*

Niederlanden 2, 1951, 55–68

Chrysogonus WADDELL (ed.): Twelfth-century from the Cistercian General Chapter. Latin text with english notes and commentary (= Cîteaux: Commentarii cistercienses. Studia et Documenta, vol. XII). Brecht 2002

Literatura:

Robert A. BARAKAT: The Cistercian Sign Language. A Study in Non-verbal Communication (= Cistercian Studies Series 11). Kalamazoo 1975; reprint: Monastic Sign Language, 67–322

Mirko BREITENSTEIN: Das Noviziat im hohen Mittelalter. Zur Organisation des Eintritts bei den Cluniazensern, Cisterziensern und Franziskanern (= Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter 38). Berlin 2008

Scott Gordon BRUCE: The Origin of Cistercian Sign Language. In: Cîteaux 52, 2001, 193–209

Scott Gordon BRUCE: Silence and Sign Language in Medieval Monasticism: The Cluniac Tradition, c. 900–1200. Cambridge 2007

Eric BUYSENS: Le langage par gestes chez les moines. In: Revue de l'Institut de Sociologie 29, 537–545; reprint: Monastic Sign Language 1987, 29–37

Giles CONSTABLE: The Reformation of the Twelfth Century. Cambridge 1996

Kaspar ELM (ed.): Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen (= Berliner Historische Studien 14, Ordensstudien VI). Berlin 1989

Kassius HALLINGER: Klunys Bräuche zur Zeit Hugos des Großen (1049–1109). Prolegomena zur Neuherausgabe des Bernhard und Ulrich von Kluny. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abtheilung XLV, 1959, 99–140

Kateřina CHARVÁTOVÁ: Hovory mlčky. Znaková řeč v benediktinských a cisterciáckých klášterech. In: Dějiny a současnost 26/1, 2004, 41–44

H. H. MENGE: Die Loccumer Zeichensprache. In: Geschichten aus dem

- Kloster Loccum. H. HIRSCHLER / E. BERNEBURG (ed.), Hannover 1980, 210–214
- J. UMIKER–SEBEOK / T. A. SEBEOK (ed.): *Monastic Sign Language* (= *Approaches to Semiotics* 76). Berlin–New York–Amsterdam 1987
- Susan PLANN: *A Silent Minority: Deaf Education in Spain, 1550–1835*. Berkeley 1997
- Jens RÜFFER: *Orbis Cisterciensis: zur Geschichte der ästhetischen Kultur im 12. Jahrhundert* (= *Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser* 6). Berlin 1999
- Jens RÜFFER: „Multum loqui non amare“ Die Zeichensprache bei den Zisterziensern. In: Dirk Schumann (ed.). *Sachkultur und religiöse Praxis* (= *Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser* 9). Berlin 2009, 20–50
- Gert ZIMMERMANN: *Ordensleben und Lebensstandard. Die Cura corporis in den Ordensvorschriften des abendländischen Mittelalters*. (= *Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinertums* 32). Münster 1973

7. Die Zeichensprache in den Zisterzienser- und Benediktinerklöstern im Mittelalter – Zusammenfassung

Die Zeichensprache diente in Klöstern dazu, eine dringende Nachricht zu übermitteln, und zwar an solchen Orten, an denen Reden streng verboten war. Die Doktorarbeit „Die Zeichensprache in den Zisterzienser- und Benediktinerklöstern im Mittelalter“ rekapituliert alle Erkenntnisse über dieses Thema, fügt neue Forschungsergebnisse hinzu und bietet eine abgerundete Beschreibung der Zeichensprache und ihrer Entwicklung in den Benediktiner- und Zisterzienserklöstern. Dieses Thema wurde von der tschechischen Historiographie bisher noch nicht behandelt; deshalb stellt die Doktorarbeit die Zeichensprache in Klöstern in allen bis jetzt bekannten Zusammenhängen vor. Angeknüpft werden kann dabei an eine breite ausländische Forschung, die ihre Aufmerksamkeit vor allem dem Benediktiner-, teilweise auch dem Zisterzienserorden widmet.

Im ersten Kapitel der Dissertation werden monastische Texte über das Silentium vorgestellt; aus ihnen geht die Bedeutung der Zeichensprache deutlich hervor. Das Silentium gehört zu den zentralen Aspekten des Lebens von Mönchen und Nonnen, entspricht ihrer Lebensform, denn es hängt mit Christentum zusammen. Um die Anordnungen über das Silentium besser kennenzulernen, wurden in diesem Kapitel die ältesten Mönchsregeln ausgewertet. Die Stille hat im Christentum mehrere Bedeutungen; sie zu verteidigen, war den Akteuren angesichts ihrer zentralen Bedeutung wichtig. In demselben Kapitel wird auch diese Tatsache miteinbezogen. Das Leben in einer Mönchskommunität erfordert eine strenge Organisation: Damit alle Mönche wussten, was sie gerade zu tun haben, welche Psalmen gesungen werden, was am Tisch fehlt, ist die Stille ein bisschen kontraproduktiv. Auch deshalb wurden seit dem 10.

Jahrhundert die Zeichen benutzt, mit denen man reden kann, ohne die Stille zu stören. Kein Wunder, dass die Zeichensprache in den Cluniazensischen Klöstern entwickelt wurde.

Im dritten Kapitel wird die Blütezeit der Zeichensprache behandelt, die sie im 12. Jahrhundert erlebte. Fast jeder neu entstandene Orden, eine Bewegung oder ein Versuch, einen Orden zu reformieren, förderte die Stille und nahm die Zeichensprache in ihre Konstitutionen auf (z. B. Augustiner-Chorherren, Gilbertinen, Birgittinen usw.). Auch Orden wie z. B. die Prämonstratenser akzeptierten die Vorschriften über die Stille und wollten – wenigstens am Anfang des Ordens – die Zeichen benutzen. Am weitesten war die Zeichensprache bei den Zisterziensern verbreitet. Dafür konnte eine große Bandbreite schriftlicher Quellen ausgewertet werden. Einige davon wurden bereits in der Fachliteratur erwähnt, andere konnten für diese Arbeit erstmals ausgewertet werden. Es wurden Quellen gesucht, die über die Benutzung der Zeichensprache reden. Für den Zisterzienserorden sind das Dokument *Ecclesiastica Officia* sowie die Beschlüsse der Generalkapitel entscheidend. Mehrere Beispiele für die Benutzung der Zeichensprache kann man auch in verschiedenen Exempeln, Visionen und Predigten sowie in Visitationsurkunden finden. Zu den wichtigsten Quellen gehören die sogenannten Signa-Listen, d. h. Kataloge der Zeichensprache. Sie wurden in Form einsprachiger Wörterbücher geschrieben und fassen Wörter und Zeichenbeschreibungen zusammen. Die Kataloge werden im vierten Kapitel behandelt.

Am Anfang des vierten Kapitels war es nötig zu klären, für wen solche Kataloge geschrieben wurden. Die Kataloge wurden für Novizen zusammengestellt, die die Zeichensprache am Anfang ihres Lebens im Kloster lernen sollten. Innerhalb eines Jahres sollten diese zukünftigen

Mönche ca. 200 Zeichen lernen. Im Noviziat waren sie verpflichtet, Anordnungen in Zeichen zu verstehen, aber selbst durften sie noch nicht in Zeichen reden. Die Novizen haben die Zeichen von ihrem Novizenmeister gelernt und geübt, mithilfe von Signa-Listen.

Es sind verschiedene Kataloge überliefert. Bisher wurde in der Forschung die größte Aufmerksamkeit den cluniazensischen Signa-Listen gewidmet, weil sie bereits in einer guten Edition zur Verfügung stehen. Teilweise wurden aber auch nicht-cluniazensische Kataloge ediert und beschrieben. Das vierte Kapitel bietet eine ausführliche Beschreibung aller bekannten, vor allem benediktinischen und zisterziensischen Kataloge, andere Orden werden teilweise auch berücksichtigt. Es wurden Zusammenhänge zwischen einzelnen Katalogen gesucht, die eine Verwandtschaft zwischen Handschriften zeigen können. Erkennbar sind sie zwischen den Katalogen aus dem Zisterzienser- und Birgittinenorden.

Das fünfte Kapitel stellt eine zisterziensische Signa-Liste vor, die als Siquis bezeichnet wird. Einzelne Wörter aus diesem Katalog werden hier in Sachgruppen behandelt: liturgische Geräte, Heilige, Nahrung, Getränke, Werkzeuge, Tiere, Gebäude. Hinzu kommen zahlreiche Verben und abstrakte Begriffe. Diese Sachgruppen bzw. Kategorien, in die der Wortschatz im Siquis-Katalog eingeteilt ist, wurden durch Wörter aus anderen zisterziensischen Katalogen ergänzt. Daher ist es möglich, z. B. den großen Unterschied zwischen den mittel- und südeuropäischen Katalogen zu erkennen. Das bezieht sich nicht nur auf unterschiedliche Nahrungsmittel, sondern auf die gesamte Auswahl im Katalog der benutzten Wörter. Andererseits gibt es viele Wörter, die in jedem Katalog erscheinen. Bemerkenswert ist es, dass einige Wörter regionale Unterschiede aufweisen. Ein schönes Beispiel stellen die Fischarten dar.

Die Fische, die für die Mönche zubereitet wurden, entsprachen dem jeweiligen Wasserökosystem und der Möglichkeit, Fern- und Handelswege zu benutzen. Man sieht z. B., dass ein Hering in allen Klöstern gegessen wurde und vermutlich zu den häufigsten Fischen gehörte. Die Signa-Listen ermöglichen uns, Wörter kennenzulernen, für die die Mönche im Alltagsleben ein Zeichen benutzt und niedergeschrieben haben. Einerseits sieht man im Alltag übliche Sachen: Tasse, Buch, Messbuch, Kerze, Löffel sowie Ei. Auf der anderen Seite bekommt man eine detaillierte Vorstellung über Wörter, die die Mönche benutzten: Fistula, Dochtschere, Geißel, Wasseruhr, Gefängnis, Sklave, Siegel, denn, Hoffnung.

Bisher waren sechs Handschriften bekannt, in denen der Siquis-Katalog überliefert ist. Im Rahmen dieser Doktorarbeit wird eine siebte beschrieben, die in der Nationalbibliothek in Wien aufbewahrt wird. Nicht alle diese Handschriften wurden in Zisterzienserklöstern benutzt. Die Zisterzienser dienten eine gewisse Zeit als Vorbild für das Klosterleben: Andere Orden ließen sich inspirieren. Nicht jedes Klosters, das einen Zeichenkatalog besaß, hat die Zeichensprache benutzt. Die Handschriften mussten nicht unbedingt ihrem ursprünglichen Zweck dienen – dem Erlernen der Zeichen. Beispielsweise konnte die Handschrift, die die Kanoniker aus Ardagger besaßen, nicht dem Erlernen der Zeichen dienen.

Da Dokumente der Zisterzienser meistens eine einheitliche Form aufweisen, findet man diese Einheit auch bei den Signa-Listen. Aufgrund nur kleiner Unterschiede lässt sich daher die Verwandtschaft zwischen einzelnen Handschriften feststellen. Am meisten ähneln sich die Handschriften von Hohenfurt und Ardagger. Gewisse Ähnlichkeit weisen auch die Handschriften aus Fürstenzell und Tennenbach auf. Sehr individuell ist die Handschrift aus dem Kloster Lubiąz, die nur ab und zu

der Handschrift aus Hohenfurt ähnelt.

Die Doktorarbeit beweist, dass alle überlieferten Siquis-Handschriften aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts stammen und dass sie als Produkte einer Reformbewegung im Zisterzienserorden in der Zeit anzusehen sind: Die Signa-Listen sind nicht im 15. Jahrhundert neu entstanden, sie knüpfen vielmehr an ältere Vorlagen an, die vermutlich aus der Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert stammen. Man sieht, dass alle diese Handschriften aus den zur Filiationsreihe von Morimond gehörenden Klöstern stammen, in der das Kloster Kamp eine bedeutende Rolle spielte. Es wurden keine Siquis-Handschriften in anderen Filiationszweigen des Zisterzienserordens gefunden. Höchstwahrscheinlich sehen wir auch eine regionale Tendenz, die sich in dieser Zeit im Orden entwickelte. Eine parallele Situation findet man auf der Iberischen Halbinsel. Aus diesem Gebiet kennen wir nicht nur vier fast ähnliche Handschriften der Signa-Listen, sondern Bestrebungen nach einem engeren Zusammenschluss in einer Kongregation anstelle der Filiationslinien. Hier wurde auch die erste Kongregation im 15. Jahrhundert mit Bewilligung des Ordens gegründet. Es ist wichtig, daran zu denken, dass auch auf der Iberischen Halbinsel die Kataloge der Zeichensprache Hand in Hand mit einer Ordensreform gehen. Diese Verbindung zwischen Zeichensprache und Ordensreform gehört zu den wichtigsten Ergebnissen der vorliegenden Doktorarbeit, denn es wurde ermöglicht, die Kataloge in ihren Kontext einzubetten. Es handelt sich nicht nur um Abschriften von älteren Vorlagen, sondern auch um Texte, die in der Zeit, in der sie abgeschrieben wurden, mit der Absicht besorgt wurden, die nach einer Erneuerung des Mönchsleben nach älteren Vorschriften strebte. Stille und Zeichen bilden Grundbausteine des Klosterlebens. Eine Erneuerung der Zeichensprache im Rahmen einer Reformbestrebung sieht

man auch bei den Benediktinern im 15. Jahrhundert, z. B. in der Bursfelder Kongregation.

Ein anderes Ergebnis, das hier dank einer ausführlichen Analyse des Siquis-Katalogs vorgestellt werden kann, ist eine Ergänzung zu einer Siquis-Handschrift, die trotz einer Edition bisher in der Forschung keine Aufmerksamkeit fand. Diese Ergänzung zum Katalog enthält nur Wörter ohne Zeichenbeschreibung. Die Wörter sind in Gruppen gegliedert, die der Position der Hände oder der bei der Ausführung des Zeichens benutzten Finger entspricht. Diese Methode hilft beim Wiederholen der Zeichen bis heute. Wörter, die hier vermerkt sind, entsprechen nur teilweise dem Inhalt des Siquis-Katalogs. Das heißt, man kann damit bestätigen, dass die Menge der offiziell benutzten Zeichen größer war, als die Signa-Listen ausweisen. Und zweitens: Unter den Zeichen gibt es viele Verben, während die Forschung bisher davon ausging, dass die Zeichensprache keine umfasste.

Eine dritte interessante Entdeckung ist ein Zeichenkatalog, der am Ende des Wiener Siquis-Katalogs aufgeschrieben wurde. Er enthält doppelt so viele Zeichen wieder Siquis-Katalog, ist alphabetisch geordnet und stammt wieder aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts. Die Zeichenbeschreibung ist sehr kurz und entspricht nicht den bekannten Zeichen. Der Schreiber konnte entweder mehrere Vorlagen benutzt oder auch aus seiner eigenen Erfahrung geschöpft haben, denn diese Signa-Liste enthält auch Empfindungswörter, die sonst zu keinem in den Katalogen üblichen Wortschatz gehören. Diesem Katalog sollte man in Zukunft größere Aufmerksamkeit widmen.

Für die weitere Forschung stehen nicht nur die lateinischen Kataloge zur Verfügung, sondern auch Kataloge in Volkssprachen: portugiesische, spanische, französische, englische, deutsche, selbstverständlich in konkreten Dialekten. Abgesehen von den englischen Katalogen stammen

sie aus Zisterzienserklöstern. Diejenigen, die im 16. Jahrhundert oder später abgeschrieben wurden, spiegeln die Bemühungen, die alten Traditionen aufzeichnen, und zeigen ein Interesse an Geschichtsschreibung.

Wie hier gezeigt wurde, zeigt die Doktorarbeit die Geschichte und Benutzung der Zeichensprache im Zeitraum seit ihrer Einführung in La Baume und Cluny vom 10. bis zum 15. Jahrhundert und analysiert einige Signa-Listen. Es wurde gezeigt, welche Rolle die Zeichensprache im Alltagsleben der mittelalterlichen Mönche spielte, und zwar auch in den böhmischen Klöstern, mindestens im 14. und 15. Jahrhundert. Das Mönchsleben hat seine Wurzeln in der Tradition der ersten Mönchsregeln. Obwohl die Zeichen in der Benediktsregel nicht erwähnt werden, bilden sie einen der wichtigsten Grundsteine des kontemplativen Lebens. Die Zeichen bleiben immer erhalten, wenn auch in geringerem Maße, denn mit dem Verschwinden der Zeichensprache würde ein anderer Wert des Mönchtums untergraben – das Silentium.

8. Anotace

Znaková řeč je důležitý fenomén mnišství, který existuje již tisíc let. Znaky umožňují mnichům sdělit jednoduchou zprávu i ve chvíli, kdy mělo panovat ticho. Disertační práce se zaměřuje na benediktinské a cisterciácké kláštery. Vykresluje dějiny znakové řeči na evropském kontinentě od 10. do 15. století a ukazuje, že se znaková řeč používala i v českých klášterech, nejen v řádovém centru.

Nejvíce pozornosti je věnováno základnímu prameni, katalogům znakové řeči připomínajícím výkladový slovník. Katalogy obsahují slova a krátké komentáře, jak je možné daná slova vyjádřit pomocí rukou. Detailní rozbor cisterciáckého katalogu Siquis užívaného ve středoevropském prostředí ukazuje řadu nových informací o každodenním životě mnichů. Nejvíce je pojednávána oblast liturgie, jídla a pití, nástroje, osoby a činnosti. Pozornost se soustřeďuje nejen na jednotlivá slova z katalogů, ale také na jejich popisy. Vedle toho jsou představeny neznámé nebo dosud nevyužité katalogy. Pro srovnání jsou využity i katalogy z jiných cisterciáckých klášterů (Portugalsko, Španělsko, Belgie).

Většina katalogů pochází z 15. století a tato disertační práce ukazuje, že tvoří součást reformních snah cisterciáků o obnovu přísných pravidel svého řádu. Reforma řádu většinou začíná důrazem na ticho, na zachovávání ticha v klášterech. Část práce se proto věnuje i významu ticha pro mnišský život. Navíc znaky vznikly právě kvůli snaze zachovávat silencium. Pro pochopení některých středověkých souvislostí jsou hledány paralely u současných trapistů, neboť znaková řeč se stále používá, i když čím dál tím méně.

Klíčová slova

mnišství, středověk, cisterciáci, benediktini, trapisti, znaková řeč, znaky, ticho, rukopis, každodenní život, katalog znakové řeči

Abstract

Sign language is an important communication phenomenon that has existed for a thousand years. In medieval monasteries signs were used to enable simple communication of messages when rules of silence forbade monks from speaking. This thesis concentrates on a study of sign language communication in Benedictine and Cistercian monasteries during the Middle Ages. In doing so it describes the history of sign language in Europe between the 10th and 15th centuries. Furthermore it shows that sign language was not only used in the center of the order but in the Czech Republic as well.

This thesis provides a detailed discussion of sign lexicons which are similar to a monolingual dictionary and are the basic and central source of information about each language. Lexicons contain words and short descriptions of how to make each hand sign. A careful analysis of one particular sign lexicon, called Siquis (which was used in Central Europe in the 15th century), reveals new information about daily life in medieval monasteries. The primary focus of the Siquis lexicon was liturgy, food and drink, utensils, persons, and activities. This thesis concentrates on both singular words and on the description of the signs in the lexicons. Moreover, it presents previously unknown or unused lexicons. It also compares the Siquis lexicon with other cistercian lexicons from Spain, Portugal, Belgium, and France.

Most of these lexicons were compiled and written in the 15th century. This thesis demonstrates that these lexicons were one of the elements of the reform in the Cistercian order that occurred in this century. The primary element of each reform was an emphasis on silence and keeping silence in a monastery. This made sign language, which facilitated the achievement of silence, a central and critical element of each reform. Therefore, this thesis addresses silence and its position in monasticism. Finally, to further understand medieval lexicons, they were compared with the sign language that is used today in Trappists monasteries.

Keywords

monasticism, Middle Ages, Cistercian Order, Benedictin Order, Trappists, sign language, silence, manuscript, daily life, sign lexicon

9. Seznam publikací doktorandky - výběr

- Radka LOMIČKOVÁ: Za klášterními zdmi. Vizitační protokoly cisterciáckých klášterů ze 14. století. In: *Mediaevalia Historica Bohemica* 11, 2007, 141–201
- Radka LOMIČKOVÁ: Les signes du silence. In: *Annales fribourgeoises* 70, 2008, 9–20
- Radka LOMIČKOVÁ, (Ne)poslušnost ve středověkém cisterciáckém klášteře. Způsob a smysl trestu. In: M. NODL / M. WIHODA (ed.), *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku.* (= Edice Země a kultura ve Střední Evropě 8), Brno 2008
- Radka LOMIČKOVÁ (ed.): *Sedlec. Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého kláštera ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700.* Mezinárodní symposium, Kutná Hora, 18.–20. září 2008. = *Sedletz. Geschichte, Architektur und Kunstschaffen im Sedletzer Kloster im mitteleuropäischen Kontext um die Jahre 1300 und 1700* (= *Opera Facultatis theologiae catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium* vol. X). Praha 2009
- Radka LOMIČKOVÁ: Die Zeichensprache in der Klausur im Wandel der Zeit (vom Mittelalter bis zur Gegenwart). In: *Analecta Cisterciensia* 61, 2011, 100–121
- Radka LOMIČKOVÁ, Visitationsurkunden aus böhmischen und österreichischen Zisterzienserklöstern. Das Leben hinter Klostermauern im 14. Jahrhundert. In: *Cîteaux Commentarii Cistercienses* 62, 2011, 241–282
- Radka TĚŠÍNSKÁ LOMIČKOVÁ: „Heretik nebo Čech: udělej znak pro psa.“ Cisterciácké katalogy znakové řeči. In: *Ve službách českých knížat a králů*, ed. Miroslav Šmied / František Záruba (= *Opera Facultatis theologiae catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium* vol. XVI). Praha 2013, 68–90

